

Κρίση και Αναπαράσταση

Αχιλλεύς Γ. ΧΑΛΛΑΙΑΚΗΣ

Θαυμάσια ευκαιρία μου παρέσχον οι συνάδελφοι του Τμήματος Φιλοσοφίας της Σχολής μας, οι οποίοι, στο ειδικότερο πλαίσιο δράσεων τόσο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Φιλοσοφία» όσο και του Εργαστηρίου Μελέτης Θεσμικού Λόγου του ίδιου Τμήματος, διοργάνωσαν (από 24/1 έως 2/2/2020, στον χώρο The Box) οειρά εκδηλώσεων με θέμα: «Το Νέο-Γκροτέσκο. Κρίση και Αναπαράσταση. Για τα 10 χρόνια ελληνικής κρίσης». Είχα, μ' αυτήν την αφορμή, την ευκαιρία να αναπτύξω μιαν γόνιμα αναστοχαστική συζήτηση με την κόρη μου, Κυριακή Χαλδαιάκη, τελειόφοιτη του Τμήματος Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών· δοες σκέψεις διατυπώνονται στη συνέχεια βασίζονται, ακριβώς, σ' αυτή τη συζήτηση:

Τέχνη· δεν θα σπεύσω να θέσω το, μάλλον γραφικό, ερώτημα τι είναι τέχνη, ούτε πότε έχουμε τέχνη, ούτε πού έχουμε τέχνη, ερωτήματα στα οποία οι θεωρητικοί του κλάδου απαντούν με ζήλο. Θα θέσω όμως ένα άλλο ερώτημα· από πού απορρέει η ανάγκη μας για τέχνη; Τι είναι αυτό που παρακίνησε τους παλαιολιθικούς προγόνους μας να αγγίξουν τον πυλό, ένα κομμάτι γης, και να πλάσουν μορφές, συμπιέζοντας τον χώρο ανάμεσα στα χέρια και

οτα δάχτυλά τους; Τι είναι αυτό που τους ώθησε να αποτυπώσουν στις σπηλιές τους ζώα και σκηνές κυνηγιού, θεάματα πιθανόν καθημερινά για εκείνους; Ποια είναι αυτή η παρόρμηση που τους κίνησε να αφήσουν το δακτυλικό τους αποτύπωμα στα σπήλαια; Τι οδήγησε τα χέρια τους να παραγάγουν κάτι αντικειμενικά τελείως άχρηστο, όπως καυστικά σχολιάζει και ο Oscar Wilde;

Η τέχνη, η δημιουργία, η παραγωγή, η παρόρμηση, η κατασκευή· ανάγκες απ' ότι φαίνεται εγγενείς στην ανθρώπινη φύση· μας συνδέουν με το άπειρο, το ιερό, το αίσθημα του θείου που υπάρχει μέσα στον κάθε άνθρωπο, με την προϋπόθεση ότι εκείνος επιτελεί το καθήκον του· απενίζει προς τα άνω.

Επιπλέον ερωτήματα: Γιατί παράγουμε τέχνη με τόσους τρόπους επί τόσους αιώνες; Γιατί έχουμε αυτήν την ανάγκη που πρακτικά δεν μας χρησιμεύει κάπου; Επίσης, πού χρησιμεύει η θρησκεία; Πού χρησιμεύει το συναίσθημα; Τυπικά μεν πουθενά· μάλιστα δε μερικές φορές ίσως ακόμη και να μας βλάπτουν.

Η τέχνη, η θρησκεία και η φιλοσοφία είναι συστατικά στοιχεία του πνεύματος. Πιθανόν η τέχνη να είναι μια υλοποίηση του θρησκευτικού μας πνεύματος· μια απάντηση στο ερώτημα της ύπαρξης· μια παρηγοριά για το ότι κάποτε απλώς θα σταματήσουμε να υπάρχουμε· μια στοργική αποτύπωση των αβεβαιοτήτων μας· μια σύνδεση με το ανώτερο, το δυνατότερο, το σοφότερο, που μας προστατεύει, είτε αυτό είναι θρησκεία, είτε τύχη, είτε οτιδήποτε άλλο μπορεί να σκεφτεί ένας καλλιτέχνης. Όλα αυτά βέβαια είναι πιθανές απαντήσεις σε προσωπικά ερωτήματα, απαντήσεις που σίγουρα δεν εφαρμόζονται στο σύνολο της τέχνης, ειδικά στην τέχνη μετά τη νεωτερικότητα, η οποία

κομίζει μιαν εντελώς διαφορετική οπτική για τον ρόλο της και θέτει στο προσκήνιο άλλους στοχασμούς, ενδεχομένως πλέον ενδιαφέροντες και περίπλοκους από τους προαναφερθέντες.

Διαβάζοντας, εποπτικά, *To Χρονικό της Τέχνης* του E. H. Gombrich², παρατηρώ την άρρηκτη σύνδεση της τέχνης στις απαρχές της με το αίσθημα του ιερού, καθώς περιγράφεται εκεί η σύνδεση της εκάστοτε θρησκείας με την αντίστοιχη καλλιτεχνική παραγωγή. Η τέχνη θα γίνει εν μέρει αυθύπαρκτη, αντικείμενο κάλλους και καλλιτεχνικής δεξιότητας, κατά την Κλασσική Εποχή της αρχαίας Ελλάδας. Στους ελληνιστικούς χρόνους αυτό το πλεονέκτημα θα διατηρηθεί· τα αντικείμενα τέχνης, γλυπτά, ψηφιδωτά, έργα μικροτεχνίας, αρχιτεκτονικοί ρυθμοί, πιθανών χαμένοι πίνακες, θα γίνουν αντικείμενο πολυτελείας και πλούτου, χωρίς όμως να χάσουν και τη θρησκευτική τους χροιά.

Έπειτα, η ιστορία μας οδηγεί στον Δυτικό Μεσαίωνα και στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Και στις δύο περιοχές της Ευρώπης η τέχνη επανέρχεται στην προ του κλασικού θέση της και γίνεται προάγγελος της θρησκείας και συγκεκριμένα του Χριστιανισμού. Κάπου εδώ απαντά και για πρώτη φορά η χρήση του όρου «γκροτέσκο». Με τον όρο αυτόν οι ιστορικοί της τέχνης θα περιγράψουν τις τερατόμορφες, τρομακτικές φιγούρες που φιλοτεχνήθηκαν από διάφορα μεσαιωνικά εργαστήρια και στόλισαν τις εκκλησίες Ρομανικού ρυθμού, ως ανάγλυφα στα τύμπανα των εισόδων των ναών. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Μπαχτίν, στο βιβλίο του *O Raμπελαί και ο κόσμος του. Για τη λαϊκή*

2. Μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη, Αθίνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018.

κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης³, «η μεγαλοποίηση, ο υπερβολισμός, το υπέρμετρο, το πλεόνασμα είναι [...] απ' τα βασικότερα γνωρίσματα του γκροτέσκου ύφους»⁴. Τρομακτικές φιγούρες που υποδηλώνουν τα βασανιστήρια της κόλασης και αποτρέπουν τους έντρομους πιστούς από την αμαρτωλή ζωή θα εντοπίσουμε και σε διάφορα μεσαιωνικά χειρόγραφα της Δυτικής Ευρώπης.

Το γκροτέσκο θα εδραιωθεί στη μεσαιωνική τέχνη της Δυτικής Ευρώπης ως ένα παράθυρο στην κόλαση, θυμίζοντας στους πιστούς να μη αποκλίνουν της ενάρετης ζωής, καθώς αν κατά την ώρα της κρίσης βρεθούν «εξ ευωνύμων» θα υποφέρουν δίπλα σ' αυτές τις τερατόμορφες μορφές για μιαν αιωνιότητα. Το τρομακτικό, το υπερβολικό, το αρνητικό, το σατυρικό, είναι καταστάσεις που συγάδουν με το γκροτέσκο.

Με τον Διαφωτισμό και την Αναγέννηση τέτοιες φιγούρες εξαλείφθηκαν, ως επί το πλείστον, ίσως με μιαν καθυστέρηση στις Κάτω Χώρες, όπου ορισμένα εργαστήρια εξακολούθησαν εν μέρει να τις χρησιμοποιούν. Ο Διαφωτισμός θα στρέψει το ενδιαφέρον του πίσω στην κλασική γραμματεία και στο κλασικό ιδεώδες: θα ανοίξει τον δρόμο προς τη νεωτερικότητα, που σταδιακά θα απελευθερώσει την τέχνη από τα δεσμά του θρησκευτικού αισθήματος και της μεσαιωνικής θρησκευτικής προπαγάνδας.

Η εποχή της νεωτερικότητας, σύμφωνα με τον Baudelaire, εκκινεί γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, ενός αιώνα που στιγματίστηκε από τις κοινωνικές, τεχνολογικές, ιθικές και καλλιτεχνικές του αλλαγές. Στον Ρομα-

3. Σε μτφρ. Γιώργου Πινακούλα, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

4. Ό.π., σ. 353.

ντιορμό του 19ου αιώνα θα λέγαμε πως έχουμε και μιαν επιστροφή σε μεσαιωνικά στοιχεία· εννοώ την αγάπη των ρομαντικών για πνευματικές και μεταφυσικές αναζητήσεις, την ενασχόληση τους με τη φύση, το περιβάλλον, τους ντόπιους μύθους και θρύλους, την υπερεκτίμηση του συναισθήματος έναντι της λογικής, του αυθορμητισμού έναντι του σκεπτικισμού κ.λπ. Στη ρομαντική αισθητική γενικά, ειδικά δε όταν αυτή κορυφώνεται με το γοτθικό ρομαντικό ύφος στη λογοτεχνία, παρατηρούμε μιαν απομάκρυνση από τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού, μιαν επιστροφή στο γκροτέσκο, μιαν επιστροφή στο σατυρικό, υπερβατικό, τρομακτικό στοιχείο. Αυτό το πισωγύρισμα δικαιολογήθηκε ως σύμπτωμα του *mal du siècle*, δηλαδή της «αρρώστιας του αιώνα», η οποία ήταν, σύμφωνα πάλι με τον Baudelaire, η ανία.

Στη σύγχρονη τέχνη, σε μιαν εποχή μετά την νεωτερικότητα, μετά την εκβιομηχάνιση, μετά τον μοντερνισμό, παρατηρούμε στην αναπαραστατική τέχνη μιαν επιστροφή σε προϋπάρχουσες φόρμες, αποδομένες με σύγχρονους τρόπους. Βλέπουμε μιαν επιστροφή στον ρεαλισμό, στην αφαίρεση, στον μπρουταλισμό, στην έκφραση των φυλών, σίμερα δε και μιαν επιστροφή στο γκροτέσκο.

Ας μου επιτραπεί ένα τελευταίο ερώτημα· γιατί οι καλλιτέχνες σίμερα επιλέγουν να επιστρέψουν στο γκροτέσκο; Μήπως βρισκόμαστε αντιμέτωποι ξανά με ένα νέο *mal du siècle*, μιαν ασθένεια του 21ου αιώνα, αυτή τη φορά όχι την προνομιακή ανία αλλά την επιβαλλόμενη απαισιοδοξία;

Θα αποφύγω περαιτέρω πλατειασμούς· σίγουρα, αν θέλουμε να μάθουμε τις βλέψεις των καλλιτεχνών δεν έχουμε παρά να τους ρωτήσουμε. Από μιαν εποπτική ματιά στα

έργα και μιαν ιστορική αναδρομή στον όρο γκροτέσκο, πάντως, μπορώ να διακρίνω ψήγματα αβεβαιότητας, ίσως και άγχους, θυμικών καταστάσεων που έχει σε όλους μας κληροδοτήσει η κρίση.

Η μετοχή μας στο συναρπαστικό ταξίδι της τέχνης πολλά έχει ακόμη να μας διδάξει. Κλείνω με έναν αφορισμό από την Βιεννέζικη Απόσχιση του 1900:

*σπν κάθε εποχή π τέχνη της,
σπν τέχνη π ελευθερία της.⁵*

5. Ο Αχιλλεύς Χαλδαιάκης είναι Καθηγητής Βυζαντινής Μουσικολογίας και Ψαλτικής Τέχνης και Κοσμήτωρ της Φιλοοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ (βλ. <https://www.achilleaschaldaeakes.gr/>).